

Mikołaj NIEDEK, Anna HOFFMANN-NIEDEK¹

PRODUKCJA EKOLOGICZNA A ZRÓWNOWAŻONA W ŚWIETLE ODPOWIEDZIALNOŚCI BIZNESU

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są pojawiające się na rynku tendencje do określania i znakowania produktów jako zrównoważone, głównie w celach marketingowych, z pominięciem formalnego systemu certyfikacji na produkcję zgodną z wymogami ekologicznymi oraz uznanymi systemami ekoznakowania. Zjawiska te dotyczą przede wszystkim branży spożywczej i są podejmowane przez dużych producentów. Niektóre przedsiębiorstwa dążą do wykorzystania braku formalno-prawnej definicji produkcji zrównoważonej i zrównoważonego produktu, stąd definiują je zgodnie z partykularnymi interesami. Stanowi to zagrożenie dla rynkowej wiarygodności produktów znakowanych jako ekologiczne i prowadzi do zaburzenia uczciwej konkurencji pod względem ekologicznych charakterystyk produktów.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, zrównoważona produkcja i konsumpcja, produkcja ekologiczna, zrównoważone rolnictwo, społeczna odpowiedzialność biznesu

ECOLOGICAL AND SUSTAINABLE PRODUCTION IN VIEW OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Summary

This paper examines the emerging trend to label non-sustainable products as sustainable ones, mainly for marketing reasons, bypassing the formal certification system consistent with ecological standards (eco-labelling). This primarily concerns major food companies. They take advantage of the absence of formal legal definitions of sustainable products and sustainable production, and make up their own definitions that align with their particular interests. Such behaviour proves to be a serious threat to the credibility of products labelled as sustainable (eco-labelled), and to fair competition among manufacturers of ecological products.

Key words: sustainable development, sustainable production and consumption, organic production, sustainable agriculture, corporate social responsibility

1. Wstęp

Celem artykułu jest wstępne zbadanie, zdaniem autorów niepokojącej, tendencji do określania metod produkcji żywności spełniającej pewne kryteria produkcji integrowa-

¹ Dr Mikołaj Niedek – Econsulting; e-mail: mniedek@cigg.pl; mgr inż. Anna Hoffmann-Niedek – Instytut Technologiczno-Przyrodniczy Falenty-Raszyn; e-mail: a.hoffmann@itp.edu.pl.

nej jako produkcji zrównoważonej, z pominięciem formalnych, kontrolowanych publicznie metod certyfikacji. W opinii autorów, brak formalno-prawnej definicji produkcji zrównoważonej powoduje jej różne, nieraz w istocie sprzeczne, interpretacje. Nie ma to jedynie znaczenia teoretycznego, lecz przekłada się na praktykę rynkową.

Praktycznym wyrazem ekologicznej i społecznej odpowiedzialności biznesu, mającej istotne znaczenie z perspektywy ekonomicznej, jest przyjęcie przez dane przedsiębiorstwo proekologicznych metod (wzorców) produkcji. Dlatego też problematyka tendencji w kształtowaniu zrównoważonych ekologicznie wzorców produkcji, a pośrednio konsumpcji będzie rozważana na tle koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu CSR (*Corporate Social Responsibility*). Z uwagi na ramy artykułu zrównoważoną (ekologiczną) produkcję ograniczono do sektora żywności. Przyjętym w artykule kryterium porównania i ocen metod produkcji ze względu na poziom ich zrównoważenia jest odpowiedzialność społeczno-ekologiczna, czyli osiągnięty stopień minimalizacji negatywnego oddziaływania na środowisko i społeczeństwo ze strony procesu produkcji oraz produktu w całym cyklu życia.

2. Społeczna odpowiedzialność biznesu a zrównoważony rozwój

W powszechnym ujęciu, koncepcję CSR uznaje się za metodę i instrument realizacji zrównoważonego rozwoju i osiągania jego celów. Podejście to dominuje wśród organizacji promujących koncepcję CSR w Polsce, a ogólną zbieżność celów i działań podejmowanych na gruncie koncepcji CSR oraz trwałego i zrównoważonego rozwoju (*Sustainable Development*, dalej SD) konstatuje się jednocześnie na gruncie badawczym [Kielczewski, 2011]. Zgodnie z koncepcją CSR, podmioty sektora biznesu (przedsiębiorstwa) w coraz większej skali i zakresie zdają sobie sprawę ze swojej roli i odpowiedzialności za problemy otoczenia społecznego i przyrodniczego, a także z konieczności podejmowania działań prospołecznych i proekologicznych – potrzeby realizacji rozwoju zrównoważonego. Przykładowe rodzaje tych działań zawierają publikowane corocznie od 2002 roku raporty Forum Odpowiedzialnego Biznesu, jednej z pierwszych organizacji propagujących ideę CSR w kraju. Maksymalizowanie wkładu organizacji biznesowych w zrównoważony rozwój, jako główny cel koncepcji CSR, podkreśla również wprowadzona w 2010 roku (w Polsce w 2012 roku) uniwersalna, choć niecertyfikowana norma dotycząca społecznej odpowiedzialności ISO 26000.

Mimo oczywistych zbieżności między koncepcją SD i CSR, występują między nimi różnice i potencjalne dywergencje, zdiagnozowane w artykule pt.: *Trzy antynomie społecznej odpowiedzialności biznesu* [Niedek, 2006], wraz ze wskazaniem możliwych zagrożeń i konieczności prowadzenia badań w tym zakresie. Problematyka podjęta w niniejszym artykule dowodzi słuszności postawionej wówczas hipotezy i ewoluowania koncepcji CSR lub też działań podejmowanych w jej ramach, w kierunku w istotnym zakresie niezgodnym z założeniami i zasadami koncepcji SD. Problem ten szczególnie wyraźnie uwidacznia się w procesie operacjonalizacji koncepcji SD w postaci koncepcji równoważenia wzorców konsumpcji i produkcji (*Sustainable Production and Consumption*, dalej SPC), intensywnie rozwijanej od czasu Szczytu Ziemi w Johannesburgu w 2002 roku i w wy-

miarze strategicznym (polityki ekologicznej i polityki zrównoważonego rozwoju na poziomie globalnym i Unii Europejskiej) uznawanej za kluczową metodę osiągania celów SD [Adamczyk, 2012]. Wyrazem tego jest stale rozwijany plan działania na rzecz zrównoważonej konsumpcji i produkcji oraz zrównoważonej polityki przemysłowej Unii Europejskiej, przyjęty w Komunikacie Komisji Europejskiej KOM(2008)397 (obecnie aktualizowany), waga zmian wzorców produkcji i konsumpcji wyrażona w „Strategii Europa 2020”, jak również opublikowane w 2013 r. Zalecenia Komisji Europejskiej z dnia 13 kwietnia 2013 roku nr 2013/179/UE w sprawie stosowania wspólnych metod pomiaru efektywności środowiskowej w cyklu życia produktów i organizacji oraz informowania o niej, stanowiące już praktyczny przewodnik dotyczący śladu środowiskowego produktów do użytkowania przez przedsiębiorstwa, organizacje i instytucje państw członkowskich.

W normatywnej perspektywie równoważenia wzorców konsumpcji i produkcji kluczową odpowiedzialnością przedsiębiorstwa jest równoważenie produkcji, czyli zwiększanie efektywności środowiskowej, a także społecznej, produktu w jego całym cyklu życia. Jednocześnie w wielu wykładniach koncepcji CSR zasadniczym obszarem odpowiedzialności przedsiębiorstwa jest, w kolejności: a) produkt – jego parametry jakościowe, w tym środowiskowe; b) pracownicy; c) otoczenie społeczne, w tym biznesowe oraz inni interesariusze. Według D. Kielczewskiego: *do kluczowych, z perspektywy zrównoważonego rozwoju, aspektów CSR należy relacja z klientami. Chodzi o to, by przedsiębiorstwo dostarczało klientom dobra i usługi zrównoważone, czyli takie, które przy zachowaniu wysokiego standardu zaspokojenia potrzeb równocześnie nie wpływają negatywnie na relacje społeczne i relacje konsumenta ze środowiskiem przyrodniczym* [Kielczewski, 2011, s. 29; Kielczewski, 2008]. Uznanie produkcji i produktu za znaczący, priorytetowy obszar odpowiedzialności społeczno-ekologicznej przedsiębiorstwa, co w perspektywie koncepcji SD i jej operacjonalizacji SPC jest w pełni uzasadnione, powoduje istotne dywergencje w przyznawaniu wagi co do poziomu faktycznego zrównoważenia (*Sustainability*) działalności danego przedsiębiorstwa.

W celu zarysowania szerszego teoretycznego tła, ułatwiającego zrozumienie problemowości podjętego zagadnienia, przytoczono poniżej, sformułowany w wyżej przywołanym artykule, dylemat (określony tam mianem drugiej antynomii koncepcji CSR): *Drugim aspektem czy też wymiarem równoważenia i odpowiedzialności przedsiębiorstwa jest odniesienie danej działalności gospodarczej, procesu produkcji i samego produktu do wymogów ochrony środowiska i wpływu na jego stan. Działania na rzecz ekologizacji produktu firmy powinny stanowić strategiczny wyznacznik odpowiedzialności ekologicznej, a pośrednio społecznej. W sposób kompleksowy kwestie te są regulowane w systemach zarządzania środowiskowego (ISO 14001, EMAS) i znakowania ekologicznego, które w koncepcji CSR są traktowane jako wyraz i instrument ekologicznej odpowiedzialności firm. Obecnie możliwości wprowadzania innowacji ekologicznych i ekoefektywnych rozwiązań do procesu produkcji i kształtowania produktu są niezmiernie szerokie. Zgodnie z koncepcją SD, przedsiębiorstwo powinno dążyć do minimalizowania swojego negatywnego oddziaływania na środowisko (po zidentyfikowaniu tzn. aspektów ekologicznych), wprowadzając odpowiednie rozwiązania o charakterze organizacyjnym, logistycznym, technicznym i inwestycyjno-technologicznym. Pozostałe działania prospołeczne i proekologiczne, mniej lub bardziej związane z podstawowym profilem działalności firmy, powinny mieć charakter uzupełniający. Obecnie dominuje jednak postrzeganie tego typu działań – o charakterze projektów i programów społecznych czy ekologicznych, realizowanych w zewnętrznym otoczeniu firmy –*

jako podstawowej formy działania i manifestowania społecznej odpowiedzialności firmy (CSR). Niewłaściwa hierarchia działań z zakresu CSR może prowadzić do kolejnej antynomii. Na przykład do sytuacji, w której firma, w wymiarze strategicznym, może upatrywać główny kierunek działalności z zakresu CSR w podejmowaniu zewnętrznych projektów prospołecznych czy proekologicznych, kosztem troski o istotne kwestie pracownicze lub poprawę ekologicznego profilu sposobu produkcji lub produktu. Chodzi tu przy tym zasadniczo o nadanie priorytetu kierunkom działania, nie zaś o wartość działań samych w sobie.

Jak dotychczas, główną barierą we wprowadzaniu na szeroką skalę zrównoważonych wzorców produkcji, a więc zgodnych z wymogami ochrony środowiska na poziomie standardu (np.: certyfikowana produkcja metodami ekologicznymi, wdrożenie systemów zarządzania środowiskowego, systemów ekoznakowania, raportowania społecznego i inne), jest kwestia kosztów związana z przestawianiem metod produkcji oraz z pewnością inne uwarunkowania, które nie będą tu analizowane. Niemniej, zjawiskiem potwierdzonym w badaniach marketingowych jest fakt zwiększonego popytu na produkty (przedsiębiorstw) o prospołecznych lub proekologicznych cechach wizerunkowych. Warto zauważyć, że korzyści marketingowe są uznawane na gruncie koncepcji CSR jako istotny motyw i pożytek dla przedsiębiorstwa z podejmowania przedsięwzięć z zakresu społecznej i ekologicznej odpowiedzialności, mający też w pełni charakter rynkowy. Ważny jest również wpływ ze strony wzorców konsumpcji na wzrost społeczno-ekologicznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, który może być stymulujący lub hamujący [Czubala, 2011]. Coraz częściej pojawiają się także opracowania dotyczące zastosowań koncepcji CSR w sektorze rolnictwa [Zuzek, 2012; Walaszczyk, Walczak, 2014].

3. Produkcja zrównoważona

Mimo funkcjonowania formalno-prawnej definicji trwałego i zrównoważonego rozwoju na gruncie prawa krajowego (określonej w art. 3 pkt. 50 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 roku *Prawo ochrony środowiska* (Dz. U. 2013, poz. 1232), nie ma definicji zrównoważonej produkcji oraz względnie ścisłej definicji jej rezultatu – zrównoważonego produktu. Jednocześnie trudno, z uwagi na ogólność definicji SD, wyprowadzić z niej definicję zrównoważonej produkcji. Choć brak ich ujęcia formalno-prawnego, również na szczeblu międzynarodowym (Unii Europejskiej) istnieje jej wiele ujęć. Według dokonanego rozpoznania [Niedek, 2009], zrównoważoną produkcję można zdefiniować jako: sposób wytwarzania dóbr i usług, który na każdym etapie działalności gospodarczej przedsiębiorstwa, cyklu produkcyjnego i cyklu życia produktu (pozyskiwania zasobów, projektowania produktu, sposobu wytwarzania, konfekcji, dystrybucji, utylizacji) uwzględnia aspekty ekologiczne i społeczne w stopniu wyższym, niż dotychczasowe lub konwencjonalnie stosowane metody wytwarzania danego rodzaju dobra bądź usługi. W kategoriach koncepcji efektów zewnętrznych oznacza to sposób produkcji, który w porównaniu z innymi metodami wytwarzania, powoduje najmniejsze negatywne efekty (koszty) zewnętrzne w środowisku naturalnym i społecznym. Dany wzorzec produkcji

i produkt są zatem tym bardziej zrównoważone, im cechują się wyższym wskaźnikiem efektywności ekologicznej i społecznej.

W kontekście równoważenia wzorców produkcji w wymiarze ekologicznym, efektywność ekologiczną (*eco-efficiency*) należy rozumieć jako: dążenie w działalności gospodarczej, w ramach systemu zarządzania środowiskowego, do uzyskania większych efektów produkcyjnych i jakościowych przy minimalizacji: zużycia zasobów, emisji zanieczyszczeń i odpadów na każdym etapie cyklu życia produktu, poprzez wprowadzanie innowacyjnych ekologicznie rozwiązań do systemów i etapów produkcji: projektowania produktu; zaopatrzenia w surowce i materiały; technologii produkcji; dystrybucji i sprzedaży produktów. Według WBCSD, zoperacjonalizowana formuła eko-efektywności wyraża się w postaci ilorazu: wartość produktu lub usługi/oddziaływanie na środowisko i powinna mieć charakter odwrotnie proporcjonalny [*Eco-efficiency...*, 2000]. Zgodnie z WBCSD, eko-efektywność nie powinna być sprowadzana do doskonalenia obecnie istniejących praktyk i sposobów produkcji. Jest ona integralnie powiązana z innowacyjnością i kreatywnością, stanowiąc wyzwanie dla kadr inżynierskich, menedżerskich, marketingowych i finansowych przedsiębiorstwa. Dotyczy całego procesu cyklu życia produktu, a wymogi stawiane przez eko-efektywność mogą wymagać często radykalnych zmian w sposobie wytwarzania i dostarczania produktów i usług. W perspektywie koncepcji SD, koncepcja zrównoważonej produkcji implikuje również respektowanie aspektów społeczno-etycznych procesu działalności gospodarczej (produkcji), ujmowanych w koncepcji CSR [Rok, 2004, s. 34]. Zintegrowane kryterium stopnia zrównoważenia procesu produkcji i produktu można określić jako efektywność ekonomiczno-ekologiczno-społeczna, której wzór zaproponował K. Malik [Malik, 2004, s. 59]. Z kolei, produkt zrównoważony – wytwór zrównoważonej, ekoefektywnej produkcji, to produkt, który uwzględnia wymogi ekologiczne, a także zdrowotne i społeczne (etyczne), w większym stopniu niż produkty konwencjonalne lub konkurencyjne, służące do zaspokojenia tego samego rodzaju potrzeb na każdym etapie cyklu życia produktu – od momentu wytworzenia do jego utylizacji. W ekonomicznych kategoriach tzw. efektów zewnętrznych oznacza to produkt, którego proces produkcji, użytkowania i utylizacji powoduje możliwie najmniejsze negatywne efekty (koszty) zewnętrzne w otoczeniu przyrodniczym i społecznym.

Mimo oczywistej rozbieżności między zrównoważonym i niezrównoważonym wzorcem produkcji (jego przeciwieństwem), działania na rzecz koncepcji zrównoważonego rozwoju, które przynajmniej tak są określane, w szczególności jako działania z zakresu CSR, są podejmowane również przez przedsiębiorstwa, których działalność komercyjna polega na kultywowaniu niezrównoważonych wzorców produkcji. Działania te są wszakże na gruncie koncepcji CSR (przynajmniej jej dominujących obecnie wykładni forsowanych przez organizacje zajmujące się promowaniem koncepcji CSR) afirmowane. Według tego ujęcia, branża działalności, o ile tylko jest legalna, nie ma wpływu na zasadność projektów i przedsięwzięć z zakresu CSR, a przykłady przedsięwzięć CSR związane z przedsiębiorstwami tych branż są często promowane jako dobre praktyki działań społecznie odpowiedzialnych. Można zaobserwować wręcz większą skłonność firm z branż społecznie kontrowersyjnych do podejmowania projektów społecznej odpowiedzialności (np. branży tytoniowej).

Dywergencja pomiędzy konwencjonalnym wzorcem (by nie rzecz paradygmatem) produkcji a proekologicznym, zrównoważonym wzorcem produkcji jest ogólnie znana i dobrze opisana w literaturze przedmiotu, w tym w wymiarze filozoficznym. W wymiarze praktyczno-technicznym i prawnym, w obszarze metod produkcji żywności, wyznaczają je normy i regulacje, w szczególności zakazy zawarte w odpowiednich aktach prawnych. Zasadniczo nie da się je pogodzić z konwencjonalnym (intensywnym, niezrównoważonym) wzorcem produkcji żywności, szeroko skądinąd praktykowanym, mimo ogólnych deklaracji sektora biznesu związanych z akceptacją idei zrównoważonego rozwoju. Tymczasem, według koncepcji SD, w jej ogólnie przyjętej i stosowanej wykładni oznaczającej rozwój gospodarczy w zgodzie z przyrodniczym i społecznym otoczeniem, a nie ich kosztem i który powinien być wdrażany w skali od globalnej, po lokalną, metody produkcji żywności (w tym rolnictwo) powinny w coraz większym stopniu uwzględniać aspekty ekologiczne i społeczne (efektywność ekospołeczna). Dotyczy to oczywiście nie tylko rolnictwa, ale niemal wszelkich rodzajów i obszarów działalności gospodarczej (biznesu).

W dominujących dotychczas definicjach przeważała tendencja do definiowania „tego co zrównoważone” (*Sustainability*) przez to „co ekologiczne” oraz mające jednocześnie prospołeczny charakter. Obecnie, jest to również elementem prezentowanego tu problemu, mają coraz częściej miejsce próby określania tego „co ekologiczne” przez to „co zrównoważone” (zostanie to poniżej zilustrowane przykładem), natomiast grozi to istotnym zamazywaniem ich źródłowych znaczeń, a w rezultacie oddala możliwość konstruktywnego konsensusu, kluczowego dla powodzenia koncepcji SD i osiągnięcia jej dotychczas zakreślonych celów.

4. Produkcja ekologiczna i integrowana

System produkcji ekologicznej – ściśle ekologicznych metod produkcji żywności – określony jest na poziomie międzynarodowym (globalnym), gdzie główną instytucją jest Międzynarodowa Federacja Ruchów na rzecz Rolnictwa Ekologicznego IFOAM (*International Federation of Organic Agriculture Movements*). Na poziomie europejskim (Unii Europejskiej) regulacje produkcji ekologicznej wyznacza aktualnie Rozporządzenie Rady nr 834/2007 z 28 czerwca 2007 roku *w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych*. Na poziomie krajowym regulacje prawne są zawarte w Ustawie z 25 czerwca 2009 roku *o rolnictwie ekologicznym* (Dz.U. 2009, Nr 116, poz. 975) oraz w szeregu rozporządzeń. Zgodnie z ustawą: *produkcja ekologiczna jest ogólnym systemem zarządzania gospodarstwem i produkcji żywności, łączącym najkorzystniejsze dla środowiska praktyki, wysoki stopień różnorodności biologicznej, ochronę zasobów naturalnych, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt i metodę produkcji odpowiadającą wymaganiom niektórych konsumentów preferujących wyroby wytwarzane przy użyciu substancji naturalnych i naturalnych procesów. Ekologiczna metoda produkcji pełni zatem podwójną funkcję społeczną: z jednej strony dostarcza towarów na specyficzny rynek kształtowany przez popyt na produkty ekologiczne, a z drugiej strony jest działaniem w interesie publicznym, ponieważ przyczynia się do ochrony środowiska, dobrostanu zwierząt i rozwoju obszarów wiejskich*. Z kolei, według Rozporządzenia Rady, do ogólnych ce-

łów produkcji ekologicznej należy stworzenie zrównoważonego systemu zarządzania rolnictwem, który: uwzględni systemy i cykle przyrody, a także utrzymuje i poprawia zdrowie gleby, wody, roślin i zwierząt, a także równowagę między nimi; przyczynia się do utrzymania wysokiego poziomu różnorodności biologicznej; korzysta w odpowiedzialny sposób z energii i zasobów naturalnych, takich jak: woda, gleba, materia organiczna i powietrze.

Udział sektora rolnictwa ekologicznego rośnie w większości państw członkowskich. W ostatnich latach szczególnie wyraźny jest wzrost zapotrzebowania konsumentów na produkty rolnictwa ekologicznego. Według oficjalnych danych, na koniec 2012 roku, w Polsce kontrolą jednostek certyfikujących objętych było 26,5 tys. producentów ekologicznych. W okresie 2003-2012 powierzchnia użytków ekologicznych wzrosła 11-krotnie i stanowi obecnie około 3,4% całej powierzchni użytkowanej rolniczo w kraju. Powierzchnia upraw użytkowanych, zgodnie z przepisami o rolnictwie ekologicznym, wyniosła w 2012 roku w sumie ponad 661 687 ha, co daje dziesięcioprocentowy wzrost w odniesieniu do 2011 roku. System produkcji ekologicznej posiada rozbudowany system certyfikacji i kontroli, pozwalający zachować jego wiarygodność i rozwój w zgodzie z założeniami. Do głównych elementów systemu kontroli należy w Polsce: Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi – organ upoważniający jednostki certyfikujące do prowadzenia kontroli i wydawania certyfikatów; Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS) sprawująca nadzór nad jednostkami certyfikującymi i nadzór nad produkcją ekologiczną, jak również jednostki współpracujące: Inspekcja Handlowa (współpracuje z IJHARS przy sprawowaniu nadzoru nad jednostkami certyfikującymi oraz produkcją ekologiczną w zakresie wprowadzania do obrotu detalicznego) i Inspekcja Weterynaryjna. Według Ministerstwa Rolnictwa: *funkcjonowanie systemu kontroli i certyfikacji w rolnictwie ekologicznym jest podstawowym gwarantem dla konsumenta, że środki spożywcze, znajdujące się na rynku, wyprodukowane zostały zgodnie z obowiązującymi przepisami dotyczącymi rolnictwa ekologicznego i są wolne od zanieczyszczeń, takich jak pozostałości środków ochrony roślin i hormonów, a podczas ich produkcji nie stosowano nawozów sztucznych i organizmów zmodyfikowanych genetycznie* [dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.minrol.gov.pl/pol/Jakosczywnosci/Rolnictwo-ekologiczne/Kontrola-i-certyfikacja>, data wejścia: 16. 05.2014]. Rolnictwo ekologiczne stanowi wszakże, jak pokazano wyżej, znacząca mniejszość w ogólnym areale upraw.

Ustawa o rolnictwie ekologicznym nie definiuje pojęcia zrównoważonego rolnictwa (zrównoważonej produkcji) ani też pojęcia rolnictwa integrowanego. To ostatnie jest określane w innym akcie prawnym, o czym niżej. Ekologiczne metody produkcji mają charakter ekstensywny i są przeciwieństwem rolnictwa intensywnego, dążącego do maksymalizacji: plonu, produkcji i sprzedaży, zasadniczo kosztem jakości biologicznej produktów, degradacji środowiska i z tego też powodu, obok przyczyniania się do depopularyzacji i monofunkcyjności wsi, uznawane są za niezrównoważone ekologicznie i społecznie [Górny, 2002]. Intensywne metody produkcji rolnej są oskarżane o: znaczący, negatywny wpływ na środowisko, głównie z powodu stosowania środków agrochemicznych (nawozy sztuczne, pestycydy, herbicydy, fungicydy itp.), wywołanie biologiczne gleb, jak również wprowadzanie genetycznie zmodyfikowanych organizmów, które w rolnictwie ekologicznym są zakazane. Według Rozporządzenia Rady nr 834/2007,

pkt. 5: *organizmy modyfikowane genetycznie i wyprodukowane z nich lub z ich zastosowaniem produkty nie są zgodne z koncepcją produkcji ekologicznej i sposobem, w jaki konsumenci postrzegają produkty rolnictwa ekologicznego. Z tego względu nie powinny być one stosowane w rolnictwie ekologicznym lub w trakcie przetwarzania produktów rolnictwa ekologicznego.*

Stopniem pośrednim między ekologiczną a intensywną (konwencjonalną) metodą produkcji żywności jest rolnictwo integrowane, posiadające również swoją regulację prawną w postaci ustawy z 18 grudnia 2003 roku *o ochronie roślin* (Dz. U. 2008, Nr 133, poz. 849) oraz Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 grudnia 2010 roku *w sprawie integrowanej produkcji* (Dz. U. z 2010 r. Nr 256, poz. 1722). Według art. 5 *ustawy o ochronie roślin*, produkcja integrowana polega na wykorzystywaniu w sposób zrównoważony postępu technicznego i biologicznego w uprawie, ochronie roślin i nawożeniu, z uwzględnieniem ochrony środowiska i zdrowia ludzi. Większość elementów rolnictwa integrowanego obejmuje Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej, a instytucją nadzorującą system produkcji integrowanej jest Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa. Od 2014 roku wszedł obowiązek stosowania zasad integrowanej ochrony roślin przez wszystkich profesjonalnych użytkowników środków ochrony roślin, a wynika to z postanowień art. 14 Dyrektywy 2009/128/WE dotyczącej zrównoważonego użytkowania pestycydów oraz Rozporządzenia nr 1107/2009 dotyczącej wprowadzania do obrotu środków ochrony roślin. Wprowadzony też został zdecentralizowany system certyfikacji rolnictwa integrowanego.

Do trzech obszarów istotnej dywergencji między produkcją ekologiczną a integrowaną należą (w przypadku rolnictwa ekologicznego): ekstensywne metody produkcji żywności; eliminacja stosowania środków agrochemicznych oraz zakaz stosowania organizmów modyfikowanych genetycznie GMO. W rolnictwie integrowanym nie ma zakazu stosowania organizmów modyfikowanych genetycznie, uznawanych obecnie, co wynika z wielu badań prowadzonych przez niezależne jednostki badawcze, za radykalne zagrożenie dla naturalnych metod produkcji rolnej i zachowania równowagi ekologicznej w środowisku [Wiackowski, 2009].

Mimo, że produkcja metodami ekologicznymi w pełniejszym zakresie i stopniu spełnia wymogi stawiane produkcji zrównoważonej, dominuje tendencja do definiowania rolnictwa zrównoważonego jako rolnictwa integrowanego. Według Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR): *rolnictwo zrównoważone to prowadzenie produkcji rolnej metodami przyjaznymi dla środowiska naturalnego. Negatywny wpływ rolnictwa na środowisko można ograniczyć poprzez prowadzenie integrowanej ochrony roślin oraz stosowanie planu nawożenia, którego podstawą jest bilans azotu. Integrowana ochrona zakłada łączne stosowanie wszystkich dostępnych metod i sposobów zwalczania chwastów, chorób i szkodników tak, aby były one skuteczne, bezpieczne dla środowiska i człowieka oraz by zapewniały pozytywne efekty ekonomiczne* [dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.arimr.gov.pl/dla-beneficjenta/biblioteka/archiwum/programy-i-dzialania-wdrozone-w-poprzednich-latach/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006/wspieranie-przedswiezec-rolno-srodowiskowych-i-poprawy-dobrostanu-zwierzat/pakiety-wdrazane-w-strefach-priorytetowych-rolnictwo-zrownowa-zone-s01.html>, data wejścia: 16.05.2014]. Definicja ta, zawarta na stronie ARiMR, w kontekście tzw. Pakietu rolno-środowiskowego zawiera również klauzulę, iż: *pakietu rolnictwo zrównoważone nie można łączyć z pakietem rolnictwo ekologiczne*. Sugeruje to, jakoby system

produkcji ekologicznej i zrównoważonej nie miały ze sobą wiele wspólnego. Rzeczywiście, w znacznej mierze w praktyce rzeczywiście nie mają, niemniej na płaszczyźnie teoretycznej są ze sobą w znaczącym zakresie tożsame. Dowodzi to istotnej, by nie rzec zupełnej, dywergencji pomiędzy teorią a praktyką zrównoważonej produkcji.

Innym przykładem, tym razem pochodzącym z sektora prywatnego, może być system produkcji zastosowany przez przedsiębiorstwo Farm Frites Poland S.A., będące czołowym producentem ziemniaków i frytek dla sieci restauracji McDonald's. Obok podejmowania przez to przedsiębiorstwo wielu przedsięwzięć z zakresu CSR, określa ono stosowane przez siebie metody produkcji rolnej mianem rolnictwa zrównoważonego [Zrównoważone rolnictwo, 2013]. Uczestniczy ono w międzynarodowej inicjatywie na rzecz zrównoważonego rolnictwa SAI (*Sustainable Agriculture Initiative*). Zrównoważenie stosowanych metod produkcji, mimo kultywowania wzorca rolnictwa intensywnego, przedsiębiorstwo to uzasadnia – poza zastosowaniem uniwersalnych zabiegów agrotechnicznych, takich jak zmianowanie, odkamienienie pól i koszenie ich obrzeży – wprowadzeniem: technologii GPS i cyfrowych map zasobności gleb w aplikacji nawozów; systemów wspomagających aplikację herbicydów i fungicydów, jak również ich rozdawanie okolicznym rolnikom i działkowcom; systemów kontroli sekcji w opryskiwaczach umożliwiających lepszą aplikowalność i kontrolę, a także oszczędność w stosowaniu środków agrochemicznych. Porozumiało się ono również z okolicznymi pszczelarzami w celu uzgodnienia terminów aplikacji pestycydów, aby uchronić przed nimi pszczoły. Choć podjęte zabiegi przekładają się na zmniejszenie dawek stosowanych środków agrochemicznych, a przez to na oszczędności i poprawę ekonomiki produkcji, co w jakimś stopniu być może równoważy ten system produkcji, to zasadne jest pytanie, na ile uprawnione jest określanie go mianem rolnictwa zrównoważonego, tym bardziej że z ekologicznymi metodami produkcji rolnej nie ma on wiele wspólnego?

Zagadnienie to ma charakter szerszy i odnosi się do powstałych, dobrowolnych inicjatyw sektora biznesu (produkcji żywności), które ustalają swoje własne standardy i metodyki produkcji, zwane mianem zrównoważonych. Należy do nich wspomniana inicjatywa SAI będąca organizacją przemysłu spożywczego, utworzoną w 2002 roku przez koncerny: Nestlé, Unilever i Danone, a liczącą obecnie 50 korporacji. Ze strony polskiej uczestniczy w niej Polska Federację Producentów Żywności (PFPŻ). Według deklaracji zawartych na stronach SAI, jej główne cele i działania to: rozwijanie i upowszechnianie praktyk zrównoważonego rolnictwa i ich włączanie do głównego nurtu produkcji żywności; włączanie wszystkich podmiotów łańcucha dostaw w systemie produkcji żywności (interesariuszy); rozwijanie wiedzy na temat zrównoważonego rolnictwa i osiągnięcie wspólnego rozumienia tej koncepcji; rozwijanie metodyk samooceny zrównoważonej produkcji. Zgodnie z przyjętym tam ujęciem, działania te: *uwzględniają elementy integrowanego i ekologicznego rolnictwa w takim stopniu, w jakim przyczyniają się one do zrównoważonego rozwoju* [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.saiplatform.org/about-us/who-we-are-2>, data wejścia: 16.05.2014, (tłumaczenie własne)]. W przyjętej tam perspektywie zrównoważony rozwój nie jest więc definiowany, jak ma to miejsce w źródłowej (klasycznej) wykładni, za pośrednictwem działań proekologicznych i społecznych, lecz odwrotnie – pozytywne ekologicznie i społecznie są te działania, któ-

re zostaną uznane za zrównoważone. Przy tym decydujący głos, a właściwie dowolność w uznaniu danych celów, zasad, działań czy praktyk za zrównoważone ma podmiot ustalający tę definicję. Jeśli nie jest to podmiot mający demokratyczną legitymizację, można wyrazić uzasadnione wątpliwości co do obiektywności i niepartykularności takich ujęć.

Określanie produkcji, spełniającej pewne kryteria rolnictwa integrowanego, mianem zrównoważonej sugeruje ponadto mylny pogląd, jakoby to produkcja ekologiczna miała charakter niezrównoważony (fundamentalny, skrajny) i wymagała zrównoważenia ze strony postępu technicznego, w postaci dobrodziejstw agrochemii i zaawansowanych technologii, w szczególności biotechnologii. W przypadku akceptacji tego stanowiska i niedookreślenia granic elastyczności definicji SD, będzie następowała degeneracja źródłowego sensu tej idei, a w konsekwencji transformacja w jej zaprzeczenie, z wszelkimi tego, już niekoniecznie teoretycznymi, skutkami.

5. Odpowiedzialność i rozwój zrównoważony

Spośród trzech rodzajów odpowiedzialności wymienionych przez B. Roka [Rok, 2004] na podstawie koncepcji CSR: 1) narzuconej (przepisami prawa, decyzjami administracyjnymi); 2) wymuszonej (np. presją opinii publicznej, organizacji pozarządowych) i 3) dobrowolnej (wynikającej z wewnętrznej etyki biznesu i przyjętej strategii społeczno zaangażowania przedsiębiorstwa), wiele firm podejmuje działania na gruncie drugiego i trzeciego szczebla odpowiedzialności. Przykładem może być właśnie inicjatywa SAI, którą w Polsce promuje, wspomniana wyżej, Polska Federacja Producentów Żywności. O ile wszelkie przejawy zaangażowania firm na rzecz bardziej lub mniej konkretnie sformułowanych zasad oraz celów trwałego i zrównoważonego rozwoju i które mogą być właśnie jako takie zasadnie określone, są z perspektywy tej koncepcji i wyzwań, jakie stawia, bardzo pożądane, o tyle zasadnicze pytania muszą wywoływać te działania z zakresu stosowanych metod produkcji żywności, które roszczą sobie miano do bycia ujmowanymi jako zrównoważone, jednak z całkowitym pominięciem formalnego systemu certyfikacji na produkcję zgodną z wymogami ekologicznymi lub nawet integrowanymi. Ponieważ wzorzec produkcji żywności metodami ekologicznymi (organicznymi, biologicznymi) posiada ściśle określony i sformalizowany zakres oraz definicje prawne, nie pozostawia on zbyt wiele swobody interpretacyjnej. Inaczej jest wszakże z pojęciem produkcji zrównoważonej, a także zrównoważonego produktu, które nie posiadają takich regulacji. Jedynie na gruncie koncepcyjnym (interpretacyjnym), a więc niesformalizowanym definiuje się produkcję zrównoważoną jako zgodną z metodami ekologicznymi (oraz z wymogami społecznymi), lecz nie musi to być, jak się okazuje, wymóg konieczny i wystarczający. Teoretycznie jest to przyczyną nadużyć, które, niestety, mają już miejsce.

TABELA 1.

Zestawienie porównawcze ekologicznych i określanych jako zrównoważone metod produkcji rolnej

Aspekt porównawczy	Rolnictwo ekologiczne	„Rolnictwo zrównoważone” promowane przez korporacje biznesowe sektora spożywczego
Sposób określania metod produkcji	Odniesienie do definicji ustawowych, rozporządzeń Unii Europejskiej oraz wytycznych IFOAM	Formułowanie definicji przez organizacje sektora biznesu, np. SAI
Odniesienie do produkcji integrowanej	Stosowanie wyższych wymogów i standardów (ekoefektywności) w stosunku do środowiska, maksymalne zbliżenie do naturalnych metod produkcji żywności	Określanie produkcji zrównoważonej jako produkcji spełniającej wymogi rolnictwa integrowanego
Odniesienie do produkcji ekologicznej	Zachowanie zgodności z ekologicznymi, względnie naturalnymi, metodami produkcji rolnej	Traktowanie produkcji ekologicznej jako zasadniczo niszowej w stosunku do rolnictwa przemysłowego
Odniesienie do koncepcji zrównoważonego rozwoju SD	Określanie proekologicznych i prospołecznych metod produkcji jako zrównoważonych	Określanie zrównoważonych metod produkcji jako metod zgodnych z niedoprecyzowaną analitycznie, ogólną ideą „zrównoważonego rozwoju”

Źródło: opracowanie własne.

Jak stwierdzono wyżej, wiele przedsiębiorstw, w szczególności z branży spożywczej, podejmuje działania na rzecz trwałego i zrównoważonego rozwoju w obszarze związanym z dominującym w nich wzorcem produkcji, jednakże z pominięciem przyjętych standardów i systemów sformalizowanych (jakim jest np. rolnictwo ekologiczne), opierając się jedynie na ustalonych, branżowych wytycznych i wewnętrznie przyjętej koncepcji. Choć wytyczne te i wprowadzone praktyki mogą być ocenione z perspektywy koncepcji SD jako pozytywne przejawy odpowiedzialności społeczno-ekologicznej (CSR), to zasadniczą wątpliwość może budzić fakt określania tego rodzaju metod produkcji już jako zrównoważonych, a docelowo wytworów tej produkcji jako produktów zrównoważonych (w domyśle: ekologicznie i społecznie). Na gruncie koncepcji SD niedopuszczalna wydaje się bowiem taka sytuacja rynkowa, w której oferowane produkty, określane jako zrównoważone, mają niewiele lub nic wspólnego z produktami ekologicznymi. Tymczasem, jak wspomniano wyżej, produkty o charakterystykach proekologicznych posiadają przewagę marketingowe, które mogą być dyskontowane w sprzedaży. Działania takie należy w teorii i praktyce określić mianem nieetycznej konkurencji, niezgodnej w swoim założeniu z koncepcją SD. Przedmiotem szczególnej troski powinien być tutaj kapitał społecznego zaufania do produkcji ekologicznej i ekologicznych produktów, który może zostać nadużyty w przypadku wzrostu udziału w rynku produktów definiowanych jako zrównoważone, lecz nie spełniających wymogów produkcji ekologicznej.

Produkcja ekologiczna jest określana mianem trwałej, a więc najpełniej spełniającej wymogi koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju, gdyż jest najbardziej zgodna z wymogami ekologicznymi i wpasowana w odwieczne, naturalne procesy biogeochemiczne. Byłoby swoistym paradoksem, gdyby produkcja i produkty określane mianem zrównoważonych przyczyniały się do rozwoju niezrównoważonego, podatnego na kryzysy ekologiczne i społeczne, a więc niespełniającego wymogów trwałości i samopodtrzymywania w długofalowej perspektywie.

6. Podsumowanie, konkluzje i rekomendacje

Wielość i stale rosnąca liczba inicjatyw, przedsięwzięć i projektów określanych mianem działań na rzecz zrównoważonego rozwoju (w tym społeczno-ekologicznie odpowiedzialnych), przy często jedynie intuicyjnym lub deklaratorywnym rozumieniu tego pojęcia, nakazuje podjąć istotne przeciwdziałania rozmywaniu się pierwotnego i źródłowego sensu koncepcji SD, który kształtował się w drodze konsensusu od lat siedemdziesiątych XX wieku dzięki reakcji na, nazywane jako niezrównoważone właśnie, praktyki: gospodarcze, społeczne i polityczne. Na obecnym poziomie rozwoju koncepcji SD i kształtowania się dyscypliny określanej mianem ekonomii zrównoważonego rozwoju niedopuszczalne wydają się również zarzuty z pozycji metodologicznych, skądinąd dość często padające ze strony ekonomistów głównego nurtu, o nie(do)określoność przedmiotu badawczego teorii SD. Choć zarzut ten wynika z normatywnego charakteru koncepcji SD i rzutowania swojego głównego przedmiotu refleksji – jakim jest trwały, zrównoważony i samopodtrzymujący się rozwój – w przyszłość jako stan docelowy, w celu zmniejszenia zasadności pojawiania się tego zarzutu, proponuje się stosowanie terminu **rozwój równoważony**, którego desygnat ma charakter bardziej realny, gdyż odnosi się do rzeczywistych procesów gospodarczych, poddawanych faktycznie procesom równoważenia w wymiarze ekologicznym i społecznym. Niedokonana semantycznie formuła tej kategorii odzwierciedla także jej normatywny i procesualny charakter – wymagający stosowania mierników (wskaźników) stopnia jej dokonania, a tym samym potrzebę objęcia ją systemem statystyki publicznej. W stosowaniu systemu mierników SD, szczególnie w wymiarze środowiskowym, należy również upatrywać ratunku dla degeneracji koncepcji SD w postaci dowolności i partykularyzmów w definiowaniu i interpretacji tej koncepcji, w tym jej operacjonalizacji w postaci arbitralnych ujęć zrównoważonej produkcji forsowanych przykładowo przez grupy biznesowe (koncerny). Według wielu badaczy, koncerny dysponują siłą rynkową zdolną zakłócić naturalny mechanizm rynkowy, jak sygnalizował to T. Borys, A. F. Bocian, E. Kośmicki: (...) *sposób działania tych korporacji ogranicza funkcjonowanie rynku, ponieważ najważniejsze decyzje nie zapadają w wyniku równoważenia się sił rynkowych, lecz stanowią wynik negocjacji i gry wielkich partnerów biznesowych* [Borys, 2011, s. 17]. Okazuje się, iż mogą one również forsować, zgodne ze swoim partykularnym interesem, interpretacje kluczowych dla przeciwdziałania zjawiskom kryzysowym (w wymiarze gospodarczym, społecznym i ekologicznym) kategorii, do których należy SD i SPC. W wymia-

rze praktycznym może przyjmować to postać kierunkowego lobbingu i wpływania partykularnych grup interesu na zapisy aktów prawnych.

Przyjęcie kategorii „rozwoju równoważonego” w odniesieniu do produkcji i konsumpcji pozwoliłoby także bardziej trafnie oddać ich procesualny i ewolucyjny charakter. Bowiem większość procesów produkcji i produktów może być pod względem ekologicznym czy społecznym stale doskonalona, tzn. ich parametry środowiskowe czy społeczne (ekospołeczna efektywność) mogą być stale ulepszone. Dlatego też lepiej, tzn. bardziej zgodnie z rzeczywistością, jest określać je mianem proekologicznych czy prospołecznych (zamiast hasłami „produkt ekologiczny”, „produkt etyczny”) czy stopień ich zrównoważenia powinien być, zgodnie ze stosowanymi miernikami poziomu/stopnia zrównoważenia produkcji/produktu, odzwierciedlany na etykiecie produktu. Ma to już miejsce w przypadku znakowania energetycznego produktu (etykieta energetyczna), jak również znakowania jaj (oznaczenia: „0”, „1”, „2”, „3”). Warto zauważyć, że w odniesieniu do produktów elektrycznych i elektronicznych zróżnicowanie to doprowadziło do rozwoju dużej konkurencji na płaszczyźnie charakterystyk energetyczno-ekologicznych produktów (w tym w ramach tzw. ekoprojektu Unii Europejskiej) i pojawienia się produktów o bardzo wysokiej energooszczędności, co też było powodem wprowadzenia nowych, wyższych klas energetycznych w nowej etykiecie Unii Europejskiej obowiązującej od 2010 roku.

Wprowadzenie stałych mierników poziomu (z)równoważenia (ekologicznego i społecznego) procesów gospodarczych – odzwierciedlających ich zobiektywizowany wpływ na środowisko i społeczeństwo – na poziomie mikro, mezo i makro (odpowiednio w skali poszczególnych: konsumentów, gospodarstw domowych, gmin, regionów, kraju) do statystyki publicznej oraz ich demokratyczne (uspołecznione) i systematyczne monitorowanie pozwoliłoby w znacznej mierze uniknąć wskazanych zagrożeń. Do tego celu jest wymagany wszakże intensywny udział sektora publicznego, należytych instytucji, które mogą zrównoważyć tendencje do partykularyzacji interesów forsowanych przez podmioty sektora prywatnego biznesu i stanowiących szczególne zagrożenie dla właściwego rozumienia oraz właściwej realizacji koncepcji SD. Zarówno skuteczność podejmowania przedsięwzięć na rzecz realizacji SD, a zwłaszcza na rzecz SPC, ułatwienie ich monitorowania, ewaluacji, jak i minimalizacji prawdopodobieństwa pojawienia się wypaczeń w postaci: partykularyzmu, klientelizmu, korupcji, tendencyjności wymaga intensywniej współpracy i międzysektorowego partnerstwa publiczno-prywatno-społecznego między podmiotami trzech sektorów [Niedek, 2006]. Jednak jest to już bardziej sfera polityki zrównoważonego rozwoju niż ekonomii, której powinna towarzyszyć świadomość istniejących i zarysowanych w niniejszym artykule zagrożeń.

Literatura

Adamczyk W. 2012 *Współczesne problemy zrównoważonej produkcji i zrównoważonej konsumpcji*, „Zarządzanie i Finanse”, R 10, nr 3, cz. 2.

- Borys T. 2011 *Wyzwania dla współczesnej ekonomii*, [w:] *Kształtowanie teorii i wdrożeniowe aspekty zrównoważonego rozwoju*, B. Poskrobko (red.), Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
- Czubala A. 2011 *Rola konsumentów w realizacji koncepcji społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw*, „Konsumpcja i Rozwój”, nr 1.
- Eco-efficiency. Creating more value with less impact*, 2000, World Business Council for Sustainable Development.
- Górny M. 2002 *Ekorozwój wsi i rolnictwa*, Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników, Włocławek.
- Kielczewski D. 2008 *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kielczewski D. 2011 *Związki idei zrównoważonego rozwoju z ideą społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 6 (54).
- Malik K. 2004 *Efektywność zrównoważonego i trwałego rozwoju w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Politechnika Opolska, Opole.
- Niedek M. 2000 *Rolnictwo ekologiczne jako podstawa zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, promotor M. Sikorski, praca dyplomowa niepublikowana, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Brwinów.
- Niedek M. 2006 *Rola partnerstwa międzysektorowego w równoważeniu wzorców konsumpcji* [w:] *Edukacja konsumencka. Cele, instrumenty, dobre praktyki*, A. Lewicka-Strzałecka (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. L. Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa.
- Niedek M. 2006 *Trzy antynomie społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Problemy Ekologii”, Rok X-Nr 1(55), Z. J. Gurgul (red.), GWSP im. Kard. A. Hłonda, Mysłowice.
- Niedek M. 2009 *Determinanty rozwoju partnerstwa międzysektorowego na rzecz równoważenia wzorców konsumpcji i produkcji*, rozprawa doktorska, promotor D. Kielczewski, praca niepublikowana, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok.
- Rok B. 2004 *Odpowiedzialny biznes w nieodpowiedzialnym świecie*, Akademia Rozwoju Filantropii, Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 grudnia 2010 roku w sprawie integrowanej produkcji* (Dz. U. 2010, Nr 256, poz. 1722).
- Rozporządzenie Rady nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 roku w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych*.
- Schweisfurth K. L., Gottwald F. T., Dierkes M., Buhr R. 2002 *Drogi do systemu zrównoważonego rolnictwa i konsumpcji żywności: model przyszłościowych metod wytwarzania, przetwarzania i sprzedaży produktów spożywczych*, tłum. D. Metera, M. Niedek, Fundacja Schweisfurtha, Monachium.
- Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 roku o rolnictwie ekologicznym*, Dz. U. 2009, Nr 116, poz. 975.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 roku Prawo ochrony środowiska*, Dz. U. 2013, poz. 1232).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 roku o ochronie roślin*, Dz. U. 2008, Nr 133, poz. 849).
- Walaszczyk A., Walczak N. 2014 *Społeczna odpowiedzialność i zrównoważony rozwój w zarządzaniu branżą rolną*, Zarządzanie Przedsiębiorstwem t. 1, Polskie Towarzystwo Zarządzania Produkcją, Opole.

- Wiackowski S. K. 2009 *Genetycznie modyfikowane organizmy. Zagrożenia dla zdrowia, rolnictwa i środowiska*, Kielce.
- Zrównoważone rolnictwo – prezentacja konferencyjna 2013*, J. Wańkowicz, Farm Frites, Materiały z konferencji „Zrównoważona przyszłość branży spożywczej” 15.10.2013, organizatorzy: Det Norske Veritas Business Assurance, Polska Federacja Producentów Żywności, Warszawa.
- Zuzek D. K. 2012 *Spółeczna odpowiedzialność biznesu a zrównoważony rozwój przedsiębiorstw*, Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, t. 21, nr. 2.